Pratidhwani the Echo
A Peer-Reviewed International Journal of Humanities & Social Science
ISSN: 2278-5264 (Online) 2321-9319 (Print)
Impact Factor: 6.28 (Index Copernicus International)
Volume-XIV, Issue-I, October 2025, Page No. 140-146
Published by Dept. of Bengali, Karimganj College, Sribhumi, Assam, India
Website: http://www.thecho.in
DOI: 10.64031/pratidhwanitheecho.vol.14.issue.01W.042

बौद्धदर्शनस्य नीतिशास्त्रं च सामाजिकपरिप्रेक्ष्यः

Madhumita Guchhait, *Former-Student, Dept. of Sanskrit, Vidyasagar University, West Bengal, India*

Received: 21.10.2025; Accepted: 29.10.2025; Available online: 31.10.2025
©2025 The Author(s). Published by Dept. of Bengali, Karimganj College, Sribhumi. This is an open access article under the CC BY license (https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

Abstract

Buddhist ethics are fundamentally grounded in moral discipline, compassion, equality, and non-violence, aiming to guide both individual conduct and collective well-being. At its core lies the Five Precepts (Pañcaśīla) non-violence, truthfulness, abstention from theft, sexual restraint, and avoidance of intoxicants. These principles cultivate moral responsibility, fostering harmony within both personal and social spheres. Complementing these is the Noble Eightfold Path, which integrates morality (sīla), wisdom (paññā), and meditation (samādhi). This holistic path not only leads an individual toward inner peace but also nurtures sustainable social harmony. In essence, Buddhist ethics transcend mere religious ritual; they represent a human-centered moral framework relevant to diverse social contexts.

The doctrine of Dependent Origination (Paṭiccasamuppāda) further emphasizes the interconnectedness of all life and the mutual dependence between humans and nature. This insight has profound implications for environmental protection, biodiversity conservation, and sustainable development. In the face of contemporary challenges such as inequality, violence, environmental degradation, and moral decline, Buddhist ethical principles emerge as a viable guide for creating a just and peaceful world. Buddhist thought rises above religious sectarianism, upholding values of equality, tolerance, and human rights-ideals that align closely with modern democratic principles. Its application in education, social policymaking, and international relations can significantly contribute to fostering global peace and cooperation.

Ultimately, the ancient wisdom of Buddhist ethics remains deeply relevant in modern times. It offers a universal moral pathway that extends from the self to society and from society to the wider world, encouraging personal transformation and collective moral advancement. In a rapidly changing world, the principles of compassion, non-violence, interdependence, and equality provide both a philosophical foundation and a practical guide for addressing global crises while building a more harmonious and sustainable future.
Keyword: Buddhist ethics, Discipline, Noble Eightfold Path, Paṭiccasamuppāda, principles, philosophical foundation, harmonious and sustainable future.

भूमिका:

भारतीयं दर्शनं मानवसम्भूत्याः एकं अद्वितीयम् आध्यात्मिकं च बौद्धिकं च वैभवम् अस्ति, यत् जीविते,जगति च परमसत्यस्य च अनुसन्धाने निरतःअस्ति। एतत् दर्शनं केवलं सिद्धान्तनिष्ठायां वा ज्ञानचर्चायाम् एव सीमितं न, किन्तु मानवजीवनस्य नीतिपरं, सामाजिकं च आध्यात्मिकं च कल्याणमार्गं प्रदर्शयति। ष्चीपसवेवचीलष इत्यस्य शव्दस्य पर्यायवाचीशव्दरूपेण श्भारतीयदर्शनश इत्यस्य प्रयोगःक्रियते। व्युत्पत्तिपक्षे ष्चीपसवेवचीलष शव्दस्य अर्थः ष्ज्ञानस्य प्रति अनुरागःष इत्यस्ति। दर्शन शव्दस्य तु अर्थः ष्सत्यदर्शनं वा तत्त्वदर्शनम्ष इत्यस्ति। भारतीयदर्शने सत्यदर्शनं वा सत्यस्य ज्ञानमेव लक्ष्यं न भवति, किन्तु सत्यं जीवने स्थापयितुं तदस्य परमं लक्ष्यं भवति। श्दृश्श धातोः सह श्ल्युट्श प्रत्ययस्य योगेन श्दर्शनश इत्यस्य शव्दस्य व्युत्पत्तिः भवति। श्दर्शनश शव्दस्य अर्थः- **श्दृश्यते अनेन इति दर्शनम्श।** भारतीयदर्शनस्य द्वे सम्प्रदायौ- १द्ध आस्तिकदर्शनम् २द्ध नास्तिकदर्शनम्। **आस्तिकदर्शनानि षट्-** १द्ध न्यायः२द्ध वैशेषिकः३द्ध सांख्यः४द्ध योगः५द्ध पूर्वमीमासा ६द्ध उत्तरमीमांसा वा वेदान्तः। **नास्तिकदर्शनानि त्रयम्-** १द्ध चार्वाकदर्शनम् २द्ध जैनदर्शनम् ३द्ध वौद्धदर्शनम्।

ईसापूर्वषष्ठशताव्दीमध्ये हिमालयपादे कपिलवस्तुनगरे शाक्यवंश्यां एका विशुद्धकुले गौतमःवा सिद्धार्थःजातः। तस्य पितुर्नाम शुद्धोधनः, मातुर्नाम मायादेवी। बाल्यकालात् एव मनः अतीव संवेदनशीलं आसीत्। जरामरणजन्मनां जनानां दुःखदर्शनं तं अतिवेदयत्। स परिवारस्य अतुलं ऐश्वर्यं भोगविलासं च सुखाय न मन्यते। कथं जनानां दुःखरूपरोगस्य निवारणं स्यात् इति सः उपायं अन्विष्यति स्म। एकदा कपिलवस्तुनगरस्य राजपथे शान्तश्रीः सौम्यकान्तिः च यः कश्चन संन्यासीं दृष्टः तेन सन्दृष्टं यत् संन्यास एव दुःखमुक्तेः उपायः। अन्ते त्रींशनवतिवर्षवयस्यः सः यशोधरां रमणीं भार्या राहुलं दिव्यकान्तिं पुत्रं च परित्यज्य गृहतः निर्गत्य संन्यासं स्वीकृतवान्।

कृच्छ्रसाधनस्यैव माध्यमेन सत्यस्य प्राप्तिःसम्भवेत्येतत् तस्मिन् काले प्रचलितं मतं आसीत्। अतःसिद्धार्थः प्रथमतः कठोरं कृच्छ्रसाधनं स्वीकृतवान्। किन्तु तस्मिन् पथि सत्यम् अप्राप्तं दृष्ट्वा सः मध्यमार्गं स्वीकृत्य दुःखमुक्ते मार्गं अन्वेष्टुम् आरभत्। मध्यप्रदेशस्य अन्तर्गतायां गयायां नगरायाम् अश्वत्थवृक्षस्य अधः स्थित्वा ध्यानस्थः सन् एकदा तेन सत्यं प्राप्तम्। सिद्धर्थेन दुःखस्य रहस्यं उद्घाटितम्। सत्यज्ञानं यदा तेन लव्धं, तदा सः गौतमः इति नाम्ना बुद्धः इति प्रसिद्धः अभवत्।

बोधे अथवा सम्यग्ज्ञानस्य प्रकाशेन बुद्धस्य समीपे चत्वारि आर्यसत्यानि.दुःखम्, समुदय, निरोधः,मार्गश्च आविर्भूतानि। सत्यज्ञानं प्राप्त्वा मानवदयालुः बुद्धः निर्जनकानने वा पर्वते आत्मसमाहितः जीवनं न व्यतीतवान्, किन्तु लोकालयं प्रत्यागत्य जनानां दुःखनिवृत्तये जीवनं न्यवेदयत्। जीवदुःखमोक्षणाय पादचार्योण देशस्य नानास्थानानि परिभ्रम्य सः स्वबोधिलब्धानि आर्यसत्यानि प्रचारयामास। एवं अहिंसाया, प्रेम्णः,करूणायश्च वाणीं प्रचार्य, अष्ट्यब्दवयः सन् कुशीनगर्यां बुद्धदेवः देहं त्यक्तवान्। वुद्धस्य उपदेशं आधारं कृत्वा शनैः शनैरेकं धर्मदर्शनं च सम्पद्यते- बौद्धधर्मध्बौद्धदर्शनम्। कालक्रमेण अयं धर्मः दर्शनं च भारतस्य भौगलिकसीमान् अतिक्रम्य ब्रह्मदेशे, श्यामदेशे, मालयद्वीपे, सुमात्राद्वीपे, जावाद्वीपे, तिब्बते, नेपालदेशे, जापानदेशे च प्रसारितः भूत्वा विश्वधर्मत्वं प्राप्तवान्।

बौद्धदर्शनं भारतीयनास्तिकदर्शनस्य एका शाखा अस्ति, यस्य मूलप्रवर्तकः भगवान् गौतमबुद्धः। बुद्धस्य उपदेशा वा वाण्यःएव बौद्धदर्शनस्य मूलं अस्ति। किन्तु बुद्धदेवः स्वयम् किमपि धर्मग्रन्थं, दर्शनशास्त्रं, वा नीतिशास्त्रं न रचयत्। सः स्वस्य साधनया प्राप्ताम् अनुभूतिं जनसामानस्य समीपे पालिभाषया मुखेन प्रचारयत्। वुद्धस्य शिष्याः प्रशिष्याश्च बुद्धस्य उपदेशात् नानाग्रन्थेषु लिपिवद्ध्य विभिन्नव्याख्यानि अददुः। कथ्यते यत् बुद्धदेवस्य परिनिर्वानन्तरं राजगृहे कतिपये बौद्धाः समवेत्य बुद्धस्य यथार्थाभिमतस्य विषये एकस्मिन् निर्णय उपगतवन्तः। ते बुद्धस्य प्रवीणं शिष्यं पुरातनं आमन्त्र्य तं निर्णयं गृहणाय प्रार्थितवन्तः। बुद्धस्य मुखनिः सृतानामुपदेशानां तस्मादभिमताद्भिन्नत्वात् बुद्धशिष्यः पुराणः तम् अभिमतं प्रत्याचष्ट। अयं विषयः सहजमेव अनुमातुं शक्यते यत् प्रचलिते बौद्धस्य च दर्शने च तादृशानि बहून्यभिमतानि संयोजितानि यानि ग्रन्थरूपेण ग्राह्याणि अभवन्। पालिभाषया रचितानि त्रीणि प्राचीनानि ग्रन्थानि **श्त्रिपिटकश** इत्युच्यन्ते। तेषां त्रीणां पिटकग्रन्थानां नामानि- **विनयपिटक, सूत्तपिटक, अभिधम्मपिटकं** च। **विनयपिटके ग्रन्थे** बुद्धश्रमणानां आचारसम्वद्धाः नियमाः निर्दिष्टाः सन्ति। विनय शव्दस्य अर्थः आचाः। संयतजीवनाय बौद्धभिक्षुणाम् आचार-आचरणसम्बन्धिनः ये नियमाः अनुवर्तनीयः, ते ग्रन्थे तत्रैव उल्लिखिताः सन्ति। **सूत्तपिटके ग्रन्थे** लघुकथानां माध्यमेन बुद्धस्य उपदेशाः प्रकाशिताः सन्ति। सुत्त वा सूत्र इति शव्दयोः अर्थः संक्षिप्तं वचनम्। सूत्रपिटके पञ्च निकायाः वा विभागाः सन्ति। अभिधम्मपिटके ग्रन्थे तात्त्विकविषयाणां चर्चा लिपिवद्धा अस्ति। ये बुद्धोपदेशाः सूत्रपिटके अन्तर्गतान्, तेषां दार्शनिकव्याख्यानि अस्मिन् ग्रन्थे सम्मिलितानि सन्ति। अभिधम्मपिटकः मुख्यतः परातात्विकचर्चायाः ग्रन्थः अस्ति।

बुद्धदेवस्य नीतिदर्शनस्य लिखितं किञ्चिदपि व्याख्यानं नासीत्। बुद्धस्य निर्वाणनन्तरं बहुनि वर्षाणि अतीतानि ततः भिक्षवः तस्य नीतिदार्शनिकाम् चर्चां लिपिबद्धाम् अकुर्वन्। विनयपिटक,सूत्तपिटक, अभिधम्मपिटक इति त्रिषु ग्रन्थेषु बौद्धधर्मस्य शीलाचारस्य च विवरणं लभ्यते। बुद्धदेव यद्यपि स्वस्य नीतिदर्शनं ग्रन्थरूपेण न प्रकाशितवान्, तथापि पिटकेषु विविधानि नीतिसम्बद्धानि तात्त्विकचिन्तनानि दृश्यन्ते। अस्मिन् चर्चायां वयं पश्यामः यत् बुद्धदेवस्य दृष्टौ नीतिदर्शनं जीवनमार्गं च दुःखनिर्माचनस्य च नैतिकः उपायः अस्ति। भारते विभिन्नसम्प्रदायानां नीतिदर्शनं तेषामधिविद्यायामवलम्वितम्। किन्तु प्राचीनबौद्धदर्शनेऽधिविद्यायामविशेषः प्राधान्यमारोपितं नाभूत, यतो हि तस्मिन्काले बुद्धदेव मनुष्याणां दुःख तस्माच्च तस्यान्तःपरित्राणस्य उपायमन्विष्यन् एव प्रवृत्तोऽभूत। न तु बुद्धदेवः यस्मिन् तत्त्वे वा सत्यम् अविद्वान् आसीत्। सः मन्यते स्म यत् जीवने तत्त्वज्ञानप्राप्तेः अपेक्षा दुःखात् मोक्षलाभः एव अधिकः महत्त्ववान्। सः स्वशिष्यान् उक्तवान् यत् सः तत्त्वविषये अज्ञः नास्ति। किन्तु सः जानाति यत् तत्त्वज्ञानस्य कारणेन न कामनानां निवृत्तिः भवति, न दुःखस्य अवसानम्, न वा शान्तेः अथवा निर्वाणलाभः। मानवस्य दुःखेन सः अतिविश्रब्धः अभवन् यतः तस्य गृहे आबद्धः भवितुम् अशक्यं जातम्। बुद्धदेवस्य परवर्ताणि उपदेशानि विचिन्त्य एतद् न प्रतीति यत् तस्य काचिदपि अधिविद्या नासीत्। वयं तु बुद्धदर्शने कर्मवादं जन्मान्तरवादं मोक्षं चादीन् सर्वनपि संकल्पान् साक्षात् पश्यामः। अनेकविषयेषु शिषेभ्यः उपदेशप्रदानात् बुद्धदेवः विरतः आसीत्। यतो हि सः मन्यते स्म- एतेषां विषयाणां व्यवहारिकं प्रयोजनं नास्ति। जगतो नित्यत्वं वा अनित्यत्वं, आत्मनः अमरत्वं च इत्यादयः विषयाः प्रति तस्य अनासक्तिः आसीत्, यतः दुःखक्लिष्टस्य मानवस्य जीवनयापना तस्य दृष्टौ अधिकं प्राधान्यम् अभवत्। अधिदर्शनस्य चर्चा जनान् दुःखात् मोक्षमार्गं न प्रदर्शयति।

बुद्धदेव उक्तवान् अस्ति- जगत् नित्यं वा अनित्यं वा इति ज्ञायमानं अपि, मनुष्यस्य व्याधि-जरा-मरणानि प्रतिषेधयितुं न शक्यते। सर्वदुःखप्राणिघाताय एकः एव मार्गः निर्दिष्टः, यस्य नाम निर्वाणम्। बुद्धदेवो ह्यधिविद्यायाः तुलनाया दुःखमोक्षं महत्त्वतरं अवोचदपि, तथापि तस्य नीतिदर्शनस्य आधारे यदधिविद्या आसीत्तदनङ्गीकर्तुं न शक्यते। वस्तुतः कर्मवादं स्वीकृतवान्, निर्वाणस्य सम्भावनां च अङ्गीकृतवान्। एते सर्वेऽपि संकल्पाः परतत्त्वार्थतः अधिविद्याया एव संकल्पाः। जगतोऽस्मिन् क्षणिकत्वं च, प्रतीत्यसमुत्पादत्वं च, आर्यसत्यानि च सर्वाणि बौद्धाधिविद्यायाः अवयवाः। बौद्धनीतिदर्शनं एतेषां सर्वेषामधिविद्यानां आश्रये स्थितम्।

बौद्धस्य नीतिदर्शनस्य विशेषः सामाजिकः अर्थः अस्ति। एतद् नीतिदर्शनस्य एव मनुष्यं समाजं च चरित्रबन्धनं कर्तुं शक्नोति। एतस्मिन् नीतिदर्शने एकस्मिन् पक्षे मानवस्य जनकल्याणस्य च आदर्शः प्रचारितः, अपरस्मिन् पक्षे न्यायसम्युतं वातावरणं निर्मातुं प्रयासः कृतः, यस्य आधारस्य उपरि नैतिकः समाजः निर्मितुं शक्यते। तस्मिन् एव पथि बौद्धमतानुसारं नीतिका निर्वाणं वा प्रति नयति। बौद्ध नीतिदर्शनं कतिपयेषु तत्त्वेषु प्रतिष्ठितम्। वयं जानीमः यत् मनुष्यस्य जरा-व्याधि-मरणानि बुद्धदेवं विचलितवन्ति। सः अपश्यत् यत् जीवनं जगच्च सततम् परिवर्तनशीलम् अनित्यञ्च। क्षणिकवादः अनित्यवादश्च बौद्धदर्शनस्य द्वे मुखे तत्त्वे। एतेषु तत्त्वेषु एव आधृत्य बुद्धदेवस्य नीतिदर्शनं निर्मितम्। जीवनं अनित्यं इति एव दुःखमयः, अस्मात् दुःखात् मोक्षलाभाय एव बुद्धदेवः स्वं नीतिदर्शनं निर्माय। धर्म एव बौद्धदर्शनस्य मूलं वाक्यम्। यः पुरूषः धर्म पालनं करोति स दुःखात् मोक्षलाभस्य अधिकारी भवति। वौद्धनीतिदर्शनं निर्वाणस्य संकल्पे परिणतिं प्राप्नोत्। किन्तु निर्वाणं सर्वेषां जनानां साध्यं न कदापि भवति। निर्वाणलाभस्य मार्गः अतीव दुर्गमः। सामान्यजनानां कृते अयं दुर्गमो मार्गः अतिक्रमितुं प्रायः असाध्यः। अतः बुद्धदेवः स्वस्य नीतिदर्शने सामान्यजनान् सत्चरित्रनिर्माणे उत्साहितवान्। अहिंसा, सत्यभाषणम्,कृपा, सत्पथे जीविकानिर्वाहः इत्यादयः आदर्शान् सः सामान्यजनानां कृते प्रचारितवान्। सः इच्छितवान् यत् सामान्यजनाः अपि नैतिकजीवने प्रतिष्ठां लभेरन्। तेषां जीवनात् निर्वाणं दूरेऽपि तिष्ठति, तथापि मनुष्यत्वेन ते नैतिकपरिशुद्धिं प्राप्नुवन्ति।

बौद्धनैतिकत्वं च आधुनिकसमाजः

बौद्धनीतित्त्वं प्राचीनभारतीयदर्शनस्य महत्वपूर्ण शाखा या मानवजीवनस्य नैतिकविकासे सामाजिकसुरक्षायां च गम्भीरं प्रभावं कृतवती। अस्य मूलाधारः पञ्चशीलानि – अहिंसा, सत्यवादिता, स्तेयविरतिः,मैथुनसंयमः,मद्यपानविरतिश्च- ये मानवस्य व्यक्तिगतचरित्रनिर्माणात् आरभ्य सामाजिकसौहार्दरक्षणपर्यन्तं प्रभाववन्ति। तदन्तरं च अष्टाङ्गिको मार्गः- सम्यग्दृष्टिः, सम्यक्संकल्पः, सम्यग्वाक्, सम्यक्कर्म, सम्यगाजीविका, सम्यग्व्यायामः, सम्यक्स्मृतिः. सम्यक्समाधिश्च- नैतिक`चपतपजनंस च मार्गं प्रदर्शयति।

सम्यग्दृष्टि- अविद्यैव सर्वदुःखहेतुः, तस्मात् आदौ एव सम्यग्ज्ञानस्य प्राप्तिः आवश्यकाऽस्ति। जगतः विषयकं मिथ्यादर्शनम् एव अविद्या उच्यते। सम्यग्दर्शनस्य साहाय्येन अविद्या निवृत्ता सति दुःखानि निर्वतते। दर्शनशव्दस्य अर्थः विश्वासः, सम्यक्शव्दस्य अर्थः यथार्थः। चतुर्षु आर्यसत्येषु यथार्थज्ञानं सति एव सम्यग्दर्शनं भवति। एतत् सम्यग्ज्ञानं मानवस्य नैतिकसंस्कारं साधयति।

सम्यक्संकल्पः- केवलं तत्त्वज्ञानमेव न नरं निर्वाणनमार्गे नयति। बुद्धदेवस्य मतानुसारं सम्यग्दृष्ट्यनुसारिणि जीवने निर्मिते तदा एव तत्फलप्रदं भवति। यद्यर्थं सम्यग्दृष्टेः फलात् सम्यक्सङ्कल्पः जागरूकः भवति, तदा एव सः मनुष्यं उन्नेतुं मोहमोचनं वा कर्तुं शक्नोति। निरासक्तेः,सर्वेषु जीवेषु प्रेम्णः, अहिंसायाः, सर्वेषां कल्याणे च सङ्कल्पः उत्पद्यते।

सम्यक्वाक्- सङ्कल्पः वाक्यकर्मणोः न प्रकाश्यते सः व्यर्थो भविष्यति। असत्यवाक्यानि निर्दयवाक्यानि चादीनि परित्यक्तव्यानि।

सम्यक् कर्मान्त- यथा सम्यक्-सङ्कल्पः मुक्तिकामिनः व्यक्तेः वाचं नियन्ति, तथा तेन एव कर्म अपि नियन्त्रयितव्यम्। मुक्तिकामनः कर्मणि अपि सम्यक्-सङ्कल्पः प्रकाशनीयः। यः निर्वाणलाभे इच्छुः, तेन अहिंसा-ब्रह्मचर्य-अस्तेय एते त्रयः कर्मव्रताः आचरितव्याः।

सम्यगाजीवः- यस्य वाक्कर्म च सम्यक्सङ्कल्पेन संयतं भवति, स सत्पथे जीविकां निर्वाहयति। स्वजीवनरक्षानि स न कदाचिद्गर्हितमार्गं गृह्णाति। एवं प्रकारेण वाक्कर्मणा सह सम्पूर्णं जीवनं शुद्धं भवति।

सम्यग्व्यायामः- व्यायामशव्दस्य अर्थः प्रयत्नः। उपर्युक्तान् सर्वान् धर्मान् लब्धापि अतीतसंस्कारस्य प्रभावेन साधकस्य चित्ते अशुभविचाराणाम् उद्भवः सम्भवति। तस्मात् यः,स निरवानाप्राप्तौ इच्छुकः सः सर्वदा यथाशक्ति मनसः अशुभविचाराणान् दूरं कर्तुं यतते तथा च शुभविचारैः चित्तं पूरयितुम् अपि यतते। केवलं शान्तं निर्मलञ्चित्तम् एव पुरूषः निर्वाणलाभे अधिकारी भवति।

सम्यक्स्मृतिः- वस्तुनः यथार्थस्वरूपविषये सजगता एव स्मृतिः। निर्वाणेच्छुः जनः सर्वदा स्मर्तव्यम्- अस्य जगतः किञ्चिदपि न नित्यं भवति। यदि सा बुद्धिः स्मृतिः सदा जागरूका तिष्ठति तर्हि सांसारिकेषु वस्तुषु आसक्तिः न भवति।

सम्यक्समाधि- उपरि उक्तेषु सप्तषु स्तरेषु नैतिकशुद्धौ सति मोक्षकामः पुरूषः ध्यानस्य माध्यमेन निर्वाणं प्राप्नोति। एष एव सम्यक्समाधिः। समाधौ साधकः प्रथमं शान्तेः आनन्दमये उदासीनभावे च स्थितिं प्राप्नोति। पश्चात् साधकः सर्वप्रकारान् अनुभवान् विहाय आत्मनि एव समाहितो भवति।

बौद्धदर्शनस्य अष्टाङ्गिको मार्गः यदि परिशील्यते तर्हि ज्ञायते यत् अयं साधनामार्गः मनुष्यं शुद्धावस्थां प्रति नयति, तथापि साधकः अस्य प्रयोजनस्य सिद्ध्यर्थं नीतिसंकसंस्कारस्य मध्यम् अतिक्रमितुं आवश्यकम्। नीतिः त च कायमनसः च विशुद्धिः आध्यात्मिकस्य उन्नतेः सोपानम्। कायमनसवाक्शुद्धेः विना आत्मिकविशुद्धिः सम्भवा न भवति। अस्याः विशुद्धेः कृते विशेषतः परिहर्तव्यम् अयुक्ताचारः। कायमनसस्यानियमिततृप्त्या चित्तप्रशान्तिः निर्वाणलाभश्च न सिध्यतः।

आधुनिकलोके हिंसाया अन्यायस्य भोगवादस्य च नैतिकपतनस्य च वर्धमानप्रवृत्तिः सामाजिकक्लेशं जनयति। अस्मिन् परिस्थितौ बुद्धनीतिः केवलं व्यक्तेः अन्तर शान्तये न, किन्तु सामाजिक-न्यायाय, मानवाधिकारेषु सम्मानाय, शान्तिपूर्णसमवस्थाय च अनिवार्या अस्ति। अहिंसा-करूणयोः सिद्धान्तौ सङ्घर्ष-युद्ध निवारणाय उपकारकौ भवेताम्, समतादर्शन दरिद्रता-वैषम्य-उन्मूलनाय फलप्रदं स्यात्, सजगभोगः पर्यावरणहित जीवनशैली च जलवाय्व सङ्कट निवारणाय साहाय्यं करोतु। बौद्धनैतिकतत्त्वस्य विशेषः पक्षो मानवकेन्द्रियता अस्ति। अत्र मोक्षलाभाय ईश्वरविश्वासः अनिवार्यः न, किन्तु स्वचेतना-प्रज्ञा-नैतिकाचारैः एव मनुष्यः स्वस्यैव मोक्षमार्गं निर्माति। अतः एषः आधुनिक-जनतान्त्रिक-समाजस्य स्वातन्त्र-समता-न्याय-मानवाधिकार-मूल्यैः सुसंगतः अस्ति। बौद्धनीतितत्त्वस्य एकः महान् योगदानः अस्ति। नीतिनिर्णये अन्तर्दृष्टेः तथा व्यक्तिगतदायित्वबोधस्य बलवर्धनम्। आधुनिकाः वैज्ञानिकाः राजनैतिकाश्च संरचना बहुशः बाह्यनियमेषु आश्रिता भवन्ति, तथापि बौद्धदर्शनं मानवानां अन्तरङ्गस्थां नैतिकप्रेरणाम् जाग्रयति। एषा अन्तरङ्गप्रेरणा मानवान् स्वेच्छया नैतिकजीवनम् आचरितुम् प्रेरयति। अद्यतनजगति बहुजातीयसंस्कृतीनां, तन्त्र-प्रौद्योगिकी विकासस्यच सूचनाप्रवाहस्य च प्रभावे नैतिकसंकटानि च मूल्यबोधनाशनानि च भवन्ति। एतेषु परिप्रेक्षेषु बौद्धनीतित्त्वं एकां सार्वभौमिकां नीतिं प्रददाति या धार्मिकविभेदान् अतिक्राम्य मानवकल्याणाय क्रियते।

परिशेषतः कथ्यते यत् बौद्धनीतितत्त्वस्य मुख्यः भावः केवलं धार्मिकशिक्षा नास्ति, अपि तु एषः मानवहिताय जीवनदर्शनः अस्ति, यः आधुनिकसमाजस्य नैतिकदिशान् प्रदातुं समर्थः। निजशान्त्याद् आरभ्य वैश्विकशान्त्यपर्यन्तम् एतत् नीतिशास्त्रं सम्यक् मार्गरेखां प्रददाति।

बौद्धदर्शने अहिंसातत्त्वं च वर्तमानसमाजः

अहिंसा बौद्धनैतिकस्य अपरिहार्यः आधारः, या बुद्धस्य शासनम् अनुगम्य जीवनहत्यायाः परित्यागेन आरभ्य चिन्तायां वाक्ये आचरणे च संनिविष्टया करूणाया मैत्र्या च विकासं जनयति। प्राचीनेषु बौद्धशास्त्रेषु अहिंसा केवलं प्राणिहत्याविरोधः नास्ति, अपि तु सर्वप्राणीनाम्

प्रति अनुकम्पा तथा सदिच्छा एकम् जीवन्तदर्शनम् अस्ति। पाणातिपातविरमणम् बौद्धशीलाचरणस्य प्रथमः नियमः अस्ति, यः पञ्चशीलस्य च अष्टाङ्गिकमार्गस्य च आधारम् स्थिरं करोति। बौद्धनैतिकतायाः मुख्ये द्वे स्तम्भे- करूणा मैत्री च, अहिंसातत्त्वेन साकार्येते यत् व्यक्तिगतशान्तेः आरभ्य वैश्विकशान्तेः पर्यन्तं विस्तारं लभते। तत्त्वतः अहिंसाया मूलानि प्रतीत्यसमुत्पादेऽनात्मवादे च निहितानि सन्ति, प्रत्येकं जीवम् अन्येन सह परस्परनिरपेक्षं भवति। अद्यतनविश्वे राजनैतिकसंघर्षे, धार्मिकभेदे, जातिवैरभावे,पर्यावरणविनाशे च सति बौद्धमहिंसातत्त्वं केवलं नैतिकनिर्देशः न, अपि तु यथार्थसमाधानम् अस्ति। अहिंसा राजकारणे शान्तिपूर्णसंवादम् अहिंसात्मकप्रतिरोधं च मार्गं उद्घाटयति, यः महात्मनः गान्धेः आरभ्य आधुनिकशान्तिचलनेषु प्रेरणां दत्तवती। सामाजिकजीवलने सा साम्प्रदायिकसौहार्दं धार्मिकसहनशीलतां च निर्मिमीत, ,त् बहुविधसमाजे अपरिहार्यम् अस्ति।

वौद्धदर्शने अहिंसा न केवलं शारीरिकहिंसाया अभावः, किन्तु विचार-वाक्-आचाराणां सर्वेषु स्तरिषु अक्लेश-हानिकर-विद्वेषमूल-भावनानां परिहारः अपि। पञ्चशीलस्य आद्यः निर्देशः-ष**प्राणिघातविरतिः**ऽ अहिंसायाः मूलाधारः, यः सर्वेषां भूतानां प्रति मैत्रीं करूणां च भावयति। बुद्धस्य उपदेशानुसारम् अहिंसा शान्तेःसहवासस्य च सर्वोच्चो नियमः-ष**अहिंसा परमो धर्मः**ऽ- यः व्यक्तेः आरभ्य समाजम्, समाजात् अन्तर्राष्ट्रीयसम्बन्धपर्यन्तं सर्वत्र प्रयुज्यते। पर्यावरणसंरक्षणे एषः प्राणीप्रकृतीभ्यां प्रति उत्तरदायिभावं जनयति, यः वर्तमानजलवायुकटेरे एकः कार्यकरो नैतिकाधारः भवति। व्यक्तिगतजीवने अहिंसाभावः मानसिकशान्तिं सहिष्णुतां च सहानुभूतिं च वर्धयति यः आधुनिकार्थे मानसिकतनावस्य निवारणे विशेषतया प्रासङ्गिकः अस्ति। तस्मात् उच्यते – बौद्धऽहिंसातत्त्वं केवलं प्राचीनधार्मिकपरम्परयाः अंश न, किन्तु वर्तमानभविष्यतोः च जगतोः कृते अपरिहार्यः जीवनदर्शनं, यः शान्तेः न्यायस्य च मानवसहवासस्य च मार्गे अस्मान् प्रनेतुम् अर्हति।

अधुनातने विश्वे युद्धं, आतंकवादः, धर्मिकविग्रहः,जातीयहिंसा, पर्यायवरणविनाशश्च यथा समस्याः अहिंसामूलकदृष्टिकोणस्य अभावं स्पष्टं दर्शयन्ति। बौद्धा अहिंसा केवलं संघर्षपरिहारः न भवति, अपितु सक्रियरूपेण परहिते कार्यकरणं, विषमतानिवारणं, शान्तिपूर्णसंवादस्थापनं चापि महत्वं ददाति। आधुनिकसमाजेऽस्मिन्नयं सिद्धान्तः शिक्षायां, राजनीतौ, विधौ,सामाजिकविकासक्षेत्रे च योजितः चेत् सहिष्णुता परस्परसम्मानबुद्धिश्च वर्धितुं शक्नुवतः।

बौद्धदर्शने पर्यायवरणचिन्ता च सामाजिकचेतना:

बौद्धदर्शनस्य प्रमुखेषु सिद्धान्तेषु एकः अस्ति- मानवस्य प्रकृतेः च अविभाज्यसम्बन्धस्य स्वीकृतिः। प्रतीत्यसमुत्पादसिद्धान्ते उक्तं यत्, चेतनजगत् अचेतनजगत् च- सर्वं परस्परेण आश्रितम् अस्ति। एषा भावना पर्यायवरणसंरक्षणाय गम्भीरं महत्वं वहति। बुद्धस्य शिक्षायां पाणातिपातविरतिः केवलं मनुष्य वा प्राणिमात्रस्य विषये न, किन्ति समग्रजीवमण्डलस्य प्रति श्रद्धां पालनं च निर्दिशति। भिक्षुणां कृते नियतभोगः, अनावश्यकभोगपरिहारः सरलजीवनव्यवहारश्च अद्यतनपर्यायवरणसङ्कटे स्थायि विकल्पः भवितुमर्हति।

आधुनिक युगे वनच्छेदनं, जलवायुपरिवर्तनं, जलदूषणं, वायुदूषणम्, इत्यादयः समस्या मानवसभ्यतायै संकटकारिणः भवन्ति। बौद्धनीतिः अस्य संकटस्य समाधानाय नैतिकप्रेरणां ददाति- यथा करूणाया मैत्र्याञ्च सर्वभूतहितचिन्तनम्, सीमितभोगवादः, प्राकृतिकसंपदां संरक्षणं च।

समाजचेतनायां बौद्धदर्शनं केवलं व्यक्तिगतनियमः न, अपि तु सामूहिककर्तव्यऽपि बलं ददाति। स्थानीयसमुदायस्य सहयोगेन वृक्षरोपणं, नदीसरोवरसंरक्षणं प्राणिरक्षा च- एते सर्वे बौद्धनीतेः सामाजिकप्रयोगस्य दृष्टान्तः। बौद्धपर्यायवरणचिन्ता तस्मात् केवलं धार्मिकोपदेशः न, किन्तु प्रभावी सामाजिकनीतिः या अद्यतनजगति पर्यायवरणमानवसमाजयोः उभयोः संरक्षणे प्रासङ्गिका च अनिवार्या अस्ति।

बौद्धदर्शने मानवतावादः च आधुनिकजीवनदर्शनम्:

बौद्धदर्शने मानवतावादः स एव नैतिकः दार्शनिकश्च दृष्टिकोणः य मनुष्यं स्वप्रज्ञया करूणाया च नैतिकचारैश्च उन्नतेः मार्गे गन्तुं प्रेरयति। अत्र मोक्षो वा निर्वाणं न कापि अलौकिकशक्तेः दानम्, किन्तु व्यक्तेः सजागरप्रयत्नस्य नैतिकशासनस्य च फलम्। बुद्धस्य उपदेशानुसारं प्रत्येकः मनुष्यः समानसंभावनया जायते, तस्य च संभावनाया जायते, तस्य च संभावनाया विकासः एव मानवजीवनस्य मुख्यः उद्देश्यः।

आधुनिकजीवनदर्शनेऽस्मिन् मानवतावादः विशेषमहत्वं वहति। अद्यतनयुगे वैश्वीकरणेन, तन्त्रज्ञानविकासेन, भौतिकसमृद्ध्या च जनानां जीवनमध्ये नूतनसन्दर्भाः सञ्जाताः, तथापि सह एव विषमता, पर्यावरणसंकटम्, नैतिकपतनञ्च इव चुनौतीः अपि आगतानि। बुद्धमानवतावादः अस्मिन् सन्दर्भे समानता, सहिष्णुता, अहिंसा, अन्तरव्यक्तिसहानुभूतेः च मूल्यप्रणालिं स्थापयितुं साहाय्यकरः भवति। बौद्धदर्शनस्य मानवदिष्ठा नीतिः आधुनिकगणतन्त्रसमाजेन सह संगच्छते- यत्र मानवादिकारः, स्वातन्त्रम्, सामाजिरन्यायश्च विशेषतया ग्राह्यते। प्रतीत्यसमुत्पादः वा परस्परनिरपेक्षोत्पत्तितत्त्वं मानवसमाजस्य प्रकृतेश्च पारस्परिकसम्वन्धं दृढयति, यत् अद्यतनस्य सततविकासचिन्तया सह सम्मिलति। तदानीम् मैत्रीभावना करूणा च आधुनिकमानवस्य जीवनि सहानुभूतिं शान्तेः च संस्कृतिं निर्मातुं शक्नुतः। एवं बौद्धमानवतावादः आधुनिकजीवनदर्शनेऽस्ति भोगवादप्रतिस्पर्धामूलात् प्रवाहात् मनुष्यं दूरं स्थापयित्वा तं समतोलं नैतिकं त च शान्तिपूर्णं जीवनमार्गं प्रति नयितुं समर्थः।

उपसंहारः

बौद्धनीतितत्वं केवलं प्राचीनभारतीयदर्शनस्य ऐतिहासिकपरम्परा न भवति, किन्तु एतत् आधुनिकमानवसमाजस्य अपि एकः शाश्वतः नैतिकमार्गनिर्देशः अस्ति। अहिंसा, करूणा, सत्यनिष्ठा, समता, पर्यायवरणजागरूकता च इव मूल्यवोधाः केवलं वैयक्तिकविकासस्य एव मार्गं न दर्शयन्ति, किन्तु समाजे शान्तेः, सौहार्दस्य, न्यायस्य च आधारं दृढयन्ति। वर्तमानविश्वपरिप्रेक्षे, यत्र युद्धम्, विषमता, पर्यावरणसङ्कटम्, नैतिकपतनं च शनैः वर्धते, तत्र बौद्धनीतिः एकः प्रभावी समाधानरूपेण प्रतीतिः भवति।

तस्य विशेषः अर्थः अयम् यत्, एषः धार्मिकसङ्कुचित्वस्य उपरि स्थित्वा मानवादिकेन्द्रितं सार्वभौमिकं च नीतिं प्रकल्पयति, या वैश्वीकरणयुगे अन्तरसंस्कृतिसंवादं, परस्परं सम्मानं सहवासं च मार्गं विस्तारयति। शिक्षाव्यवस्था, सामाजिकनीतिनिर्धारणं, अन्तराष्ट्रीयसंबन्धाः च इत्येषु क्षेत्रेषु एतानि मूल्यानि सम्मिलितानि चेत्, आधुनिकसमाजे नैतिकस्थैर्यस्य सततविकासस्य च आधारः दृढो भविष्यति। अतः बौद्धनीतितत्वं आधुनिकजीवने प्रयोगः केवलं बौद्धकाभ्यासः न भवति, अपितु मानवीयसामाजिकावश्यकता या व्यक्तेः समाजं समाजात् विश्वमण्डलं च यावत् शान्तिकल्याणस्थापनाय एकः प्रभावी मार्गनिर्देशः भवितुं शक्नोति।

सन्दर्भसूची:

1. राहुल, वाल्पोल (१९७४) यत् बुद्धः उपदिष्टवान्। न्यू यॉर्क् ग्रोव् प्रेस। पृ. ४५-१०२।
2. हार्व, पीटर (२०००) बौद्धनीतिशास्त्रस्य परिचयः- आधाराः, मूल्याः, विषयाश्च। केम्ब्रिजः केम्ब्रिज् विश्वविद्यालयप्रेस। पृ. ६०-१४५।
3. गेथिन्, रूपर्ट् (१९९८) बौद्धधर्मस्य आधाराः। आँक्स्फोर्ड् विश्वविद्यालयप्रेस प्रेस। पृ.८८-१३०।
4. सेन सुकुमार (२००५) बौद्धदर्शनम्- नीतिः च समाजः च। कोलकाताः आनन्दप्रकाशनम्। पृ. १५-८९।
5. ठीच् न्हात् हन्ह् (२०१३) पृथिव्यै प्रेमपत्रम्। बक्लीः पैरालैक्स् प्रेस। पृ. १२-५५
6. गेथिन् (१९९८) बौद्धधर्मस्य आधारभूततत्वानि। आँक्स्फोर्ड् विश्वविद्यालय प्रकाशनम् पृ. १७०-१७२
7. हार्वी, पी (२०००) बौद्धनैतिकतायाः परिचयः। केम्ब्रिज् विश्वविद्यालय प्रकाशनम् पृ. ५५-६०।
8. कीओन् डी. (२००५) बौद्धनैतिकताः- अतीव लघुप्रवेशः। आँक्स्फोर्ड् विश्वविद्यालय प्रकाशनम् पृ. २४-२७
9. संयुक्तराष्ट्रसंघ। (१९९९) शान्तिसंस्कृते घोषणपत्रम् एवं क्रियाक्रमः। संयुक्तराष्ट्रमहासभा। पृ. १२
10. रीस् डेविड्स टी.डब्ल्यू. (१९०३) बौद्धभारतम्। टी फिशर् अन्विन्-प्रकाशनम्। पृ. २११।
11. बौन्ड, जी. (१९९६) बौद्धधर्मे पर्यायवरणनैतिकता। न्यूयोर्कः ह्छल-प्रेस। पृ. ४५-५२
12. कीओन् डी. (२००५) बौद्धनैतिकताः- अतीव लघुप्रवेशः। आँक्स्फोर्ड् विश्वविद्यालय प्रकाशनम् पृ. ८५-८९।
13. जोन्स, के, (१९८९) बौद्धधर्मः एवं पर्यावरणम्। लण्डन् सेरेनिटीप्रेस। पृ. ३३-४०
14. संयुक्तराष्ट्रसंघ। (२०१५) सततविकाससलक्ष्याः। संयुक्तराष्ट्रमहासभा। पृ. ७-९
15. अम्वेडकरः, भीमरावो रामजी। (१९४८) द बुद्ध एण्ड हिज् धम्म। नवी दिल्लीः गौतम-प्रकाशनम् पृ. ८५-९०।

16. दलाई लामा, तेनजिन् ग्यात्सो। (१९९९) एथिक्स् फॉर् द न्यू मिलेनियम्। न्यूयोर्कः रिवरहेड-बुक्स पृ. १२
17. बरूआ बी.के. (१९९०) बौद्धदर्शनस्य तत्त्वचिन्तनम् नवी दिल्ली मुनशिराम मनोहरलाल द्वितीयमुद्रणम् पृ.११२-१३०
18. भिक्षुबोधि (२०१२) अष्टाङ्गिकमार्गः दुःखनिवृत्तये पन्थाः कण्डीए श्रीलङ्काः बौद्धप्रकाशनसमाजः। पृ. ४५-५३।
19. नारद थेर। (२००६) बुदिध तस्य च शिक्षाः परिवर्तितमुद्रणम् पृ. १५१-१५८।
20. किओन्, डेमियन्। (२०२०). वौद्धनीतिः-संक्षिप्तरूपेण परिचयः। आँक्स्फोर्ड् विश्वविद्यालप्रेस्। पृ.११२-१६५।
21. किओन्, डेमियन्। (२०२२). वौद्धनीतिः- तत्त्वचिन्तानामकमीमांसा। आँक्स्फोर्ड् विश्वविद्यालप्रेस्। पृ. ५५-९०।
22. बालकृष्ण, घोष। (१९९८) भारते वौद्धदर्शनस्य सामाजिरप्रभावः। कोलकाता- विश्वभारती प्रकाशनम्। पृ. ६५-९९।
23. हर्वे, पीटर्। (२०२०) । द प्दजतवकनबजपवद जव ठनककीपेज म्जीपबेरू थ्वनदकंजपवदेए टंसनमे ंदक प्ेमेण केम्ब्रिज् यूनिवर्सिटी प्रेस्। पृ. ३४-९८।
24. गाँविस्कार, सुनील। (२०१५). म्जीपबे पद म्तसल ठनककीपेउण नवी दिल्लीः मुनयशिराम् मनोहरलाल। पृ. ५०-१०२।